

Mäster Eckharts bildningsteori

HENRIK BOHLIN*

Den tyske teologen och mystikern Eckhart von Hochheim, mer känd som Mäster Eckhart (c:a 1260-c:a 1328), var den som myntade begreppet ”bilda”, i den bemärkelse av ordet som senare legat till grund för den moderna bildningstanken från 1700-talet och framåt.¹ Mitt syfte i det följande är att i essäistisk form med utgångspunkt i aktuell forskning presentera Eckharts bildningslära för en svensk läsekrets och skissera några sätt på vilka den är relevant idag. Min tolkning av Eckhart bygger i huvudsak på teologen Wolfgang Achtners läsning av hans negativa teologi.²

Bildning är hos Eckhart inte ett pedagogiskt utan ett teologiskt begrepp. Han diskuterar inte som många bildningstänkare från 1700-talet och framåt hur akademiska studier eller skolundervisning ska ordnas, utan hur människan ska forma sig själv med Kristus som förebild. Att bildningstanken har sitt historiska ursprung i denna teologiska tanke skulle kunna förklara att det fortfarande finns ett begreppsligt samband mellan bildning och personlig utveckling, vilket jag försöker visa inledningsvis genom en jämförelse mellan begreppen bildning och *liberal arts*. Jag skisserar därefter huvudpunkterna i Eckharts bildningslära, och diskuterar sedan hur man ska förstå hans syn på bilder som både en hjälp och samtidigt ett avgörande hinder för bildning. Avslutningsvis tar jag upp ett par olika sätt på vilka Eckharts idéer kan belysa senare bildningstänkande, dels genom dess indirekta påverkan på bland andra Goethe och Wilhelm von Humboldt, dels genom den mer direkta relevansen av teman i hans tänkande för frågor som diskuteras i dagens bildningsdebatt.

* Professor i idéhistoria, Södertörns högskola, henrik.bohlin@sh.se

Bildning och personlig utveckling

Det svenska ordet bildning är ett lån från tyskans *Bildung* och har i allt väsentligt samma betydelse. (En skillnad är att *Bildung* oftare än ”bildning” används om utbildning i största allmänhet.) Intressant nog finns ingen direkt översättning till engelska. *Education, culture, erudition, self-formation* och *self-cultivation* är några möjligheter, men inget av detta betyder exakt samma sak som bildning. I akademiska texter på engelska om bildningstanken är det vanligt att låna det tyska ursprungsordet *Bildung*, exempelvis i den brittiske germanisten Walter Horace Brufords bok *The German Tradition of Self-Cultivation: “Bildung” from Humboldt to Thomas Mann* (1975).³

Den närmaste motsvarigheten till bildningstanken i anglosaxisk tradition är annars *liberal arts education*, som har sitt ursprung i studiegången vid medeltidens universitet, och mer indirekt i den grekiska och romerska antiken. Vid de medeltida universiteten utbildades framför allt präster, jurister och läkare. Innan studenterna specialiserade sig inom sina yrkesområden tränades de i de ”fria konsterna”, på latin *artes liberales*, en gemensam allmänbildning i språk, matematik och naturvetenskap. Ordet ”konst”, *artes*, har i detta sammanhang samma betydelse som i till exempel ”skrivkonst” eller ”räknekonst” och står för en sorts generellt användbara akademiska färdigheter, och beteckningen ”fria” har att göra med att *artes liberales* historiskt går tillbaka på de fria manliga medborgarnas utbildning i antikens Grekland och Rom. I Norge finns en kvarleva av detta system i den förberedande akademiska termin eller halvtermin som leder fram till *examen philosophicum*. I bland annat USA lever systemet kvar i en annan form. Där är det vanligt att börja, och inte sällan sluta, sina akademiska studier med fyra år vid ett *liberal arts college* där studenterna skaffar sig breda kunskaper inom många olika ämnesområden utan att specialisera sig lika hårt som i till exempel Sverige. Medan svenska studenter i princip anses ha den breda allmänbildningen avklarad i gymnasiet och sedan inriktar sig på ett specifikt yrke eller akademiskt forskningsområde, förväntas alltså *liberal arts*-studenter fortsätta sina breddningsstudier även på universitetsnivå.⁴

En av skillnaderna mellan begreppen *liberal arts* och bildning är att *liberal arts education* är en sedan länge etablerad utbildningsform som förs vidare praktiskt från en generation till nästa utan att lärare eller studenter nödvändigtvis fäster särskilt stor uppmärksamhet vid de bakomliggande idéerna, idéer som dessutom är öppna för olika tolkningar. Inget hindrar att man studerar eller undervisar vid ett *liberal arts college* utan att någonsin ägna mer än en flyktig tanke åt vad *liberal arts* egentligen betyder. Det omvända kan sägas om bildning. Bildning är inte en självklar och väl

inarbetad del av det existerande utbildningssystemet utan har sin viktigaste funktion som ideal och alternativ till det existerande.

En annan skillnad är att bildning inte behöver ha med akademiska studier att göra. ”Bildningsromaner” är berättelser om hur en individ – ofta i ungdomsåren då personligheten är som mest formbar – hittar sin väg i livet, upptäcker sin inneboende potential och växer som människa genom att vidga sina horisonter i möten med andra människor och sätt att tänka och leva.⁵ Med ”bildningsresor” menas den sorts personlighetsomdanande utvecklingsresor – ibland men inte alltid i form av en konkret resa – som skildras i bildningsromaner. Dessa begrepp har inga motsvarigheter inom *liberal arts*-traditionen; det finns inga ”liberal arts-romaner” eller ”liberal arts-resor”. Att personlig utveckling på detta sätt är en integrerad del av bildningsbegreppet kan förklaras med begreppets ursprung i religiöst tänkande.⁶

Den osynlige Gudens avbild som förebild

Liksom *liberal arts* har bildningsbegreppet rötter i medeltiden, men inte primärt i universitetsvärlden utan inom religiöst tänkande. Mäster Eckhart är som redan nämnts den som myntade begreppet i bemärkelsen formande av den mänskliga själen.

Eckhart var munk i dominikanorden och lärare i teologi vid bland annat universitetet i Paris. Titeln ”mäster” är en översättning av latinets *magister*, som i dåtidens akademiska terminologi innebar tillstånd att undervisa på universitetsnivå.⁷ Eckhart skrev teologiska verk på latin, men är antagligen mest känd för sina predikningar på tyska.⁸ I predikningarna blandar han konkreta vardagliga exempel och levnadsråd med lärda referenser till tänkare som Platon, Aristoteles och kyrkofadern Augustinus. Det märks att det är en akademiker som talar och resonemangen blir ofta teoretiskt avancerade.

Dominikanerorden var en av de medeltida tiggarrordnar som föreskrev ett enkelt levnadssätt i fattigdom med Jesus som förebild, ett radikalt budskap vid en tid då kyrkan och klosterväsendet blivit rika och mäktiga institutioner som enligt kritiker tappat kontakten med det ursprungliga kristna budskapet.⁹ Idealen för ett anspråkslöst kristet levnadssätt med Jesus som förebild utvecklas i en av medeltidens mest lästa böcker, *Om Kristi efterföljelse (De Imitatione Christi)* av augustinermunken Thomas a Kempis, född ungefär hundra år efter Mäster Eckhart, ideal som att tjäna andra och motstå girighet, högfärd och sexuella begär.¹⁰ Man kan känna igen dessa levnadsnormer i Eckharts skrifter, men filosofiskt och teologiskt teoretiskt utvecklade på ett mycket originellt och nyskapande sätt.

Eckhart är en viktig tänkare inom den kristna mystiken, men den sorts ”mystik” han företräder är intellektuell och teoretisk och ska inte blandas ihop med berättelser om extatiska andliga upplevelser eller hemliga esoteriska läror.¹¹ Eckhart ansluter sig till det som brukar kallas negativ teologi, förenklat ståndpunkten att det inte går att säga vad Gud *är* utan bara vad han *inte* är. (Detta är en förenkling därför att det i viss mening är lika fel att säga att Gud *inte* är exempelvis gråhårig som att han *är* det.) Eckhart skriver till exempel att Gud inte är god; han är varken god, bättre eller allra bäst, utan står över och bortom alla sådana kategorier (en tes som Eckhart senare tog avstånd från efter att ha anklagats för kätter).¹² Den negativa teologin kan historiskt ledas tillbaka åtminstone till den kristne 500-talsmystikern Dionysios Areopagita, som Eckhart ofta återber. ¹³ Dionysios skriver bland annat att Gud varken är ljus eller mörker och varken hör till det som finns till eller det som inte finns till, utan är ”långt bortom varje påstående eller förnekande”.¹⁴ Man kan föreställa sig att Dionysios skulle ha nickat gillande till dem som idag leker med tanken att Gud är en svart kvinna, och skulle ha sett detta som en nyttig påminnelse om hur absurt det är att överhuvudtaget tillskriva Gud egenskaper som hudfärg och kön.¹⁵

Att Gud varken kan beskrivas i ord eller bilder blir på ett komplext sätt ett tema i Eckharts lära om bildning. Att bildas är att forma sig själv med ”den osynlige Gudens avbild” (Kol 1:15-20) Jesus som förebild, men den som lär känna Gud gör det inte genom att skapa sig en riktig bild av honom, utan ”bildlöst, oförmedlat och utan likhet” i en direkt mystisk förening mellan människa och Gud.¹⁶ Här kan man fråga sig hur Eckhart kan hävda *både* att den troende bör efterlikna Gud med Guds avbild Jesus som förebild *och* att ingen bild överhuvudtaget kan representera Gud – jag återkommer till detta.

Eckharts resonemang om bildning bygger på och förutsätter den bibliska läran om människan som Guds avbild, *imago Dei*. Enligt kristen, judisk och islamisk tro skapade Gud de första människorna till sin avbild och till att likna honom själv (1 Mos 1:26-27, 1 Mos 5:1, 1 Mos 9:6). I en av Gamla Testamentets psalmer står det till och med att Gud gjorde människan ”nästan till en gud” (Ps 8:6). Aposteln Paulus knyter i Nya Testamentet denna tanke till idén om Jesus Kristus som andlig förebild att efterlikna. Den första människan Adam, skriver Paulus, ”kom från jorden och var jord”, men ”den andra människan” Kristus kom från himlen. Som ättlingar till Adam föds vi till ofullkomliga jordiska avbilder av Gud, men genom Kristus har vi fått en himmelsk, fullkomlig avbild att efterlikna genom aktivt val. Paulus uppmanar sina lärjungar att ”formas efter hans [Guds] sons bild” (Rom 8:29) så att de ”förnyas i ande och förstånd” och ”klär sig i den nya människan, som har skapats efter Guds

bild” (Ef 4:23-24).¹⁷ Livet som kristen innebär att forma sitt levnadssätt och sin personlighet – sig själv som tänkande, kännande och handlande varelse – med Jesus som förebild.

De centrala begreppen i Eckharts lära om bildning är ”bild” och ”bilda”, på tyska *Bild* och *bilden*.¹⁸ I en passage som är svåröversatt (och svårbegriplig) men sammanfattar mycket av hans bildningstanke säger han att människan genom kärleken till Gud blir *entbildet und eingebildet und überbildet*, bort-bildad, in-bildad och över-bildad, i Guds enhetlighet (*Einförmichkeit*).¹⁹ Dessa ord existerar knappt i tyska eller svenska språket, eller existerar men används annars i helt andra betydelser, vilket jag markerar med bindestrecken i de svenska översättningarna.

Einbilden, in-bilda, kan i kristen mystik betyda den troendes inpräglade i sinnet av det kristna budskapet i till exempel bön,²⁰ men för Eckhart handlar det framför allt om något som Gud gör med människan när hon öppnar sig för honom. Gud ”ingjuter och in-bildar sig i själen”.²¹ Här är det alltså Gud som är den aktiva och in-bildar eller inpräglar sin bild i människan, och människosjälen som är passiv och tar emot.²² Människan är aktiv i bildningsprocessen och gör sig mottaglig för Gud genom att *entbilden*, bort-bilda, alla ”bilder” – intryck, föreställningar, önskningsar – av yttre ting som in-bildats och in-bildas i själen genom sinnena och som fyller den, distraherar och vänder den bort från Gud.²³ Människan måste lösgöra sig från alla yttre ting och släppa taget om allt hon känner till, till och med om sig själv. Den som öppnar sig för Gud får inte hänga fast vid någonting överhuvudtaget, inte ens sitt eget jag.²⁴ När själen på så vis blivit mottaglig för Gud kan den över-bildas, förändras och transformerar av honom så att den fullt ut blir hans avbild och förenas med honom.²⁵

Avbilden av det som inte kan avbildas

Ett sätt att förstå Eckharts bildningslära är att likna bort-bildandet, in-bildandet och över-bildandet av själen vid att radera (bort-bilda) en rittavla som är fulltecknad med bilder av jordiska ting, och sedan fylla den (in-bilda) med bilder av andliga förebilder som helgon, Kristus och Gud till dess den är helt fylld (över-bildad) av sådana bilder. Eckhart gör själv en liknelse mellan människohjärtat och en vaxtavla som först måste raderas för att det ska gå att skriva nytt på den. Människan måste först tömma sitt hjärta på ”allt som heter det ena eller det andra” (*was dies und das heißen kann/daz diz und daz geheizen mac*) innan Gud kan skriva på det.²⁶

Liksom andra liknelser har denna sina begränsningar. Om Gud som den negativa teologin säger övergår allt mänskligt förstånd och varken kan beskrivas i ord eller avbildas, vad ska då rittavlan fyllas med? Hur kan

själen in-bildas och över-bildas med bilder av något som är principiellt omöjligt att avbilda?

Med tanke på att bildbegreppet är så centralt i Eckharts teologi har han i själva verket förvånansvärt litet positivt att säga om bilder som en del av det andliga livet.²⁷ Han skriver visserligen i en kort anmärkning att bilder kan behövas när man talar om Gud,²⁸ men ägnar mycket mer utrymme åt att inpränta att Gud varken *kan* eller *behöver* förstås i bilder. Gud står över och bortom tid och rum. Han är *en*, en enhet utan mångfald, inte det här eller det där, inte det ena eller det andra.²⁹ Ingen bild kan likna Gud;³⁰ bara det som inte liknar någonting kan likna honom.³¹ Alla som säger något om Gud har fel och de som tiger har rätt.³² De profeter som mött Gud har förstummats när de velat undervisa om honom därför att det de upplevt har varit så väsensskilt från allt som människor annars har erfarenhet av att inga ord eller bilder kunnat beskriva det.³³ Detta betyder inte att det är omöjligt att lära känna Gud, men däremot att det måste ske ”bildlöst”, inte genom ett vetande om vem han är utan genom ett icke-vetande (*Unwissen, Nicht-Erkennen*).³⁴

Någon skulle kunna invända att människor överhuvudtaget inte kan tänka annat än i bilder. Eckhart svarar att de som hävdar detta bara tänker så långt deras naturliga förnuft tillåter dem och därför underskattar den dolda storhet (*Adel*) som Gud har nedlagt i människans natur.³⁵ Med en tanke från Augustinus skriver han att själen har två ögon, ett yttre öga som är vänt utåt mot de skapade tingen och varseblir dem i bildform, och ett inre öga som är vänt mot själen själv och som direkt och utan förmedling av bilder ser sitt eget väsen, som det fått av Gud.³⁶ Själen som in-bildats och över-bildats av Gud lär känna honom på detta inre, direkta och bildlösa sätt. Människans väg till Gud är en ”väglös väg” där hon ”utan vilja och utan bild rycks hän och höjer sig långt över sig själv och alla ting” (*ein wegloser Weg [...] wo man willen- und bildlos über sich und alle Dinge weithin erhaben und entrückt ist/wec ane wec [...], erhaben und gezucket vil nahe über sich und alliu dinc ane willen und ane bilde*).³⁷

Men varför väljer Eckhart just ordet *bilda*, i dess varianter med olika prefix, för att beskriva en utvecklingsprocess där bilder framstår som ett hinder snarare än ett hjälpmedel, ett ord som han till och med ger en ny betydelse där det begreppsliga sambandet med just bilder är helt avgörande? Intrycket av motsägelsefullhet förstärks av att Eckhart i sina predikningar och texter ofta använder metaforer och liknelser för att förmedla sitt budskap.³⁸ Själen är till exempel en gyllene vas som kan fyllas med olika innehåll;³⁹ ögat och själen är en spegel där allting avspeglas som hålls upp framför den;⁴⁰ själen kan liknas vid vatten som speglar föremål när det är rent och oblandat men inte när det grumlats med jord;⁴¹ med Gud och själen är det som med en snickare och maskätet trä som inte

duger för att bygga ett vackert hus;⁴² själen har en liten gnista av kunskapsförmåga (*Fünklein der Erkenntnisfähigkeit/vünkelin der redelicheit*) som aldrig slocknar.⁴³ Det är uppenbart att Eckhart trots sin bildkritik ser ett värde i bilder som pedagogiskt och andligt hjälpmedel.

Det kan vara upplysande att på den här punkten jämföra Eckhart med Dionysios Areopagita, som är mer tydligt positiv till bilder och med utgångspunkt i den negativa teologin redogör för deras värde och begränsningar i det andliga sökandet. Det transcendenta och immateriella, skriver Dionysios, måste gestaltas i materiell form för att vi ska kunna stiga upp från det som kan förnimmas av sinnena till det som bara kan förstås av intellektet. Därför ”har former getts till det som saknar form och gestalter till det som saknar gestalt”, till exempel när Gud i Bibeln liknas vid en eld som lyser utan att skada (Mos 3:2, Vish 18:3), vatten som släcker törst (Joh 7:38), ett lejon (Jes 31:4) och en hörnsten (Jes 28:16). Dessa bilder är nödvändiga som ett steg på vägen till det som ligger bortom och är principiellt omöjligt att avbilda. Men det är viktigt att de som betraktar bilderna inte ser dem som sanna, skriver Dionysios, så att de inte som en del tror att de himmelska väsendena verkligen är guldgula, lysande och magnifikt klädda.⁴⁴

Man inser då, att det vackra man ser är avbilder av en osynlig skönhet, den väldoft man förnimmer är speglingar av förnuftets strålgans, de materiella ljusen är bilder för gåvan av ett immateriellt ljus [...] och rangordningarna i det som finns här pekar på ordningen och harmonin i det gudomliga.⁴⁵

För att undvika att bilderna tolkas så att säga bokstavligt kan det vara lämpligt att använda bilder som är absurda, skriver Dionysios. Absurditeten gör det nämligen uppenbart att bilderna bara är bristfälliga försök att visa något annat. Därmed hindras intellektet från att stanna vid bilderna och nöja sig med dem, och tvingas i stället gå vidare och ”heligt sträcka sig upp genom det som bara är skenbart till de uppstiganden som når ovanför denna värld”. Dionysios lägger till att han själv kanske aldrig skulle ha nått fram i sitt sökande om han inte hade upplevt skriftordens visioner av änglar som orimliga och därför börjat söka vidare bortom dem.⁴⁶

En rimlig tolkning av Eckhart är att han delar Dionysios Areopagitas uppfattning i dessa frågor. Teologen Wolfgang Achnert hävdar att Eckhart dels godtar användandet av bilder som en nödvändig del av troslivet (trots att han knappast alls säger detta explicit), dels ser det som nödvändigt att ägna betydligt mer energi och utrymme åt att kritisera användandet av dem. Detta kan ge intrycket av motsägelse, men är i själva verket konsekvent utifrån tanken att bildspråk är ett nödvändigt steg på vägen det transcendent, ett steg där många riskerar att stanna om de inte ständigt

påminns om att bilderna inte får uppfattas som sanna avbilder.⁴⁷ En närliggande tanke har på ett oöverträffat sätt formulerats i ett helt annat sammanhang av 1900-talsfilosofen Ludwig Wittgenstein:

Mina satser är klagörande på det sättet att den som förstår mig till slut inser att de är nonsens, när han väl tagit sig igenom dem, klättrat över dem och lämnat dem bakom sig. (Han måste så att säga kasta bort stegen efter att ha klättrat upp på den.) Han måste överskrida dessa satser. Då ser han världen riktigt.⁴⁸

Dionysios tanke att absurda bilder har ett särskilt värde kan förklara att Eckhart gärna använder just den sortens metaforer och liknelser, till exempel när han talar om den ”väglösa vägen” och om en ”bild utan bild”.⁴⁹ Filosofen Hans Blumenberg har i en diskussion av Nicolaus Cusanus ”lärda okunnighet” myntat begreppet ”sprängmetafor” (*Sprengmetapher*), och som exempel använt Cusanus’ beskrivning av Gud som en oändlig cirkel vars centrum finns överallt. En sprängmetafor tvingar tänkandet att stöta emot sina egna gränser genom att dra in det i ett försök att förstå där det till att börja med verkar kunna lyckas, men sedan tvingas ge upp och inse det omöjliga i uppgiften, och därmed sina egna begränsningar. Syftet är inte deskriptivt eller pedagogiskt i vanlig mening utan pragmatiskt, inte att förmedla ett visst kunskapsstoff utan att generera ett ”mystiskt” förhållningssätt, en medvetenhet att den egna kunskapsförmågan inte räcker till för att förstå något som trots detta är absolut nödvändigt att förstå. Varje användning av en sprängmetafor väcker och förstärker detta förhållningssätt.⁵⁰ Liksom en buddhistisk *koan* är metaforen avsedd att framkalla en sorts mental kris som tvingar – och frigör – tänkandet att spränga sina egna gränser.⁵¹

Från religiös till sekulär bildning – Goethe och Humboldt

Idén om bildning som formande av människosjälens i Guds avbild fördes vidare och utvecklades av tyskspråkiga kristna tänkare, bland andra Martin Luther och Johann Arndt (1555–1621), författare till *Vom wahren Christentum* (1606), som fick stor spridning och bland annat utkom i flera svenska översättningar från 1647 och senare.⁵² Inom den tyska pietismen utvecklades en praktik av individuell andlig självrannsakan som indirekt fick betydelse för den sekulära bildningstanken. De troende förde dagböcker över framsteg och motgångar i efterliknandet av Kristus, där de jämförde sin egen själsliga utveckling med förebildliga berättelser om omvändelse och andlig pånyttfödelse. Därmed fanns ett tankeschema och en vokabulär som kunde övertas av bildningstänkare som Johann Gottfried Herder,

Wilhelm von Humboldt och Johann Wolfgang von Goethe, ”stiftaren av bildningens religion” (Ellen Key).⁵³

Goethe är känd som författare till den första bildningsromanen (eller åtminstone en av de första i genren), *Wilhelm Meisters läroår*, först utgiven 1795, berättelsen om hur en ung man prövar sina förmågor, hittar vänskap och kärlek, söker en egen identitet och kommer underfund om sina värderingar och vad han vill göra med sitt liv.⁵⁴ Det kan i sammanhanget vara värt att notera att den sjätte av bokens åtta böcker, ”En skön själs bekännelser”, är en pietistisk omvändelseberättelse.⁵⁵

Men som beskrivning av en bildningsresa är Goethes självbiografiska *Italiensk resa* (utgiven 1816–1817) kanske ännu mer intressant.⁵⁶ Boken kan läsas som en världslig motsvarighet till pietisternas andliga dagböcker, eller med en modern term och mer vanvördigt som en träningsdagbok över Goethes egen själsliga utveckling i mötet med den främmande italienska kulturen och med den klassiska arkitekturen och konsten i framförallt Rom. ”Inget kan jämföras med det nya liv som öppnar sig för en reflekterande människa när hon upplever ett nytt land”, skriver han. ”Jag är fortfarande densamma, men tycker mig ha förändrats ända in i märgen”.⁵⁷ Efter att ha upplevt Pantheon, Apollo di Belvedere och Sixtinska kapellet frågar han sig hur vanliga människor som inte är vana vid det storslagna ska kunna komma på samma nivå som ”dessa ädla, oerhörda skapelser”, och svarar ”bara på så sätt att vi tålmodigt låter allt utöva sitt inflytande på oss och växa inom oss”.⁵⁸ Liksom när Gud enligt Eckhart in-bildar och över-bildar en mottaglig människosjäl är det alltså här renässansens och antikens stora konstverk som formar och transformerar den om väljer att göra sig mottaglig för deras inflytande. Följden blir en ”pånyttfödelse [*Wiedergeburt*] som omgestaltar mitt inre”, skriver Goethe,⁵⁹ en formulering som leder tankarna till pietisterna och deras berättelser om andlig pånyttfödelse. Man kan höra ett eko av Eckharts *entbilden*-tanke i reflektionen att ”ingen som inte varit i Rom kan förstå hur man skolas här. Man måste så att säga födas på nytt [*wiedergeboren werden*] och se tillbaka på sina tidigare föreställningar som barnskor”.⁶⁰

Att jag skulle bli tvungen att gå så långt tillbaka i min skolning, tvungen att glömma [*verlernen*] och helt och hållet lära om [*umlernen*] så mycket, det hade jag inte trott. Men nu är jag emellertid övertygad och har helt och hållet gett mig hän, och ju mera jag måste förneka mig själv, desto mera gläder det mig. Jag är som en byggmästare, som vill bygga upp ett torn, men som lagt en dålig grund. Han märker det i tid och river gärna ned vad han redan byggt upp, han försöker utvidga och förädla sin grundplan, ägna mera omsorg åt stenfoten, och han gläder sig redan på förhand åt den blivande byggnadens otvivelaktiga stabilitet. Himlen give att vid min återkomst också de följer i moraliskt avseende som livet i en större vidare

värld har haft skall märkas på mig. Ja, på samma gång som konstsinnet förnyas, undergår också det etiska medvetandet en omgestaltning.⁶¹

Även för Humboldt är personlig utveckling kärnpunkten i bildningstanken. En allsidig och harmonisk utveckling av hela personligheten är ”människans sanna mål” som hela samhället ska ordnas efter, skriver han i ungdomsverket *Om gränserna för statens verksamhet*.⁶² När han senare blir preussisk statstjänsteman med ansvar för utbildningsväsendet ser han det som skolans huvuduppgift att utveckla och öva ”kroppens och själens huvudförmågor”. Det viktiga i skolan är inte att lära sig det ena eller det andra, utan en allsidig utveckling av huvudet genom matematik och språkundervisning, ögat och örat genom teckning och musik, kroppen genom gymnastik och både huvud och hjärta genom religionsundervisning och formande av moralkänsla.⁶³ Liksom för Eckhart är bildning här en process som förändrar och transformerar hela människan, inte bara hennes kunskaper och kognitiva förmågor utan även känslor och vilja.⁶⁴

Goethe och den tidige Humboldt (före tiden som statlig utbildningsreformator) förstår i allt väsentligt bildning som ett individuellt självformandeprojekt. Bildning är något den enskilde väljer och genomför på egen hand, inte organiserat i grupp som en del av en kyrklig gemenskap eller skolundervisning, och den har inget uttalat mål bortom individens egen utveckling. Johann Gottfried Herder ser däremot (åtminstone i vissa av sina skrifter) ”humanitet” (*Humanität*) och indirekt en bättre värld som det överordnade målet för bildning; enkelt uttryckt ska människor formas till att bemöta varandra med empati och omsorg så att alla kan leva lyckligt tillsammans i fred och välstånd.⁶⁵ I Humboldts skrifter från den preussiska ämbetsmannatiden finns ytterligare ett svar på frågan vad bildning syftar till. Individens personliga utveckling har här underordnats statens syften. Humboldt anser fortfarande att människan ska utvecklas på ett allsidigt och harmoniskt sätt, men detta är inte längre något självändamål utan ett medel för att forma varje kunglig undersåte ”till en sedlig människa och god medborgare” och med religionen som redskap se till alla älskar sin kung obrottsligt, har en klar uppfattning om sina plikter, villigt följer lagarna, är flitiga och föraktar småaktiga nöjen.⁶⁶

Slutreflektion – Eckhart idag

Eckharts bildningslära är djupt invävd i en medeltida kristen tankevärld som är främmande för många idag, men detta betyder inte att den saknar relevans för vår tid eller att den bara skulle vara relevant för den som kulturellt eller religiöst hör till en kristen tradition. Som redan antytts kan man se paralleller mellan kristen och buddhistisk mystik.⁶⁷ En mot-

svarighet inom islam till livet i Kristi efterföljd är att profeten Muhammed i de sunnitiska haditherna ses som en förebild att så långt möjligt praktiskt efterlikna på livets alla områden. En av Eckharts viktigaste inspirationskällor var den arabiske muslimske filosofen Averroës (Ibn-Rushd, 1126–1198 e. Kr.),⁶⁸ som i sin tur utgick från den förkristne och förmuslimske greken Aristoteles tänkande. Att klistra den ena eller andra religiösa etiketten på Eckhart kan lätt bli ett hinder för att förstå honom.

En fråga i dagens bildningsdebatt är om det överhuvudtaget går att ställa upp mål och kriterier för bildning eller om bildning snarare bör ses som en öppen process utan förutbestämda mål.⁶⁹ Kan man till exempel skriva en lista på böcker, en litterär kanon, som varje bildad person bör ha läst? Riskerar inte allt sådant att göra bildningen till något yttre och instrumentellt, något man klarar av som ytterligare en prestation bland andra för att det ger status eller öppnar karriärvägar, men som inte gör att man växer som människa? Går det inte att vara bildad på många olika sätt, och måste inte varje individ hitta sin egen unika bildningsväg som inte behöver likna någon annans?

Eckhart skulle kunna uppfattas som förespråkare för uppfattningen att bildningsprocessen har ett väldefinierat mål som inte skiljer sig från individ till individ utan är gemensamt för alla, målet att forma sin personlighet till att bli så lik Jesus Kristus som möjligt. Men den negativa teologin gör detta mer komplicerat och samtidigt mer intressant. Bilder och förebilder är – med Wittgensteins metafor – stegar som man måste använda för att stiga uppåt men sedan också måste kasta från sig. Den som ställer upp ett sådant mål, håller fast vid det och sedan lyckas nå det kommer att ha missat det egentliga målet. Omvänt kommer den som når det verkliga målet för sin bildning att bli överraskad av vad det egentligen var. Ändå behövs mål som redan från början kan motivera och ge riktning åt bildningen. Detta är en tanke som jag tror kan ha giltighet även utanför religionens sfär. Filosofen Charles Taylor talar om *radical re-evaluation*, radikal omvärdering, en kritisk omprövning av de mest grundläggande – ofta outtalade och oreflekterade – normer och värderingar enligt vilka en människa lever.⁷⁰ Om bildning är en transformativ process som inbegriper både tanke, känsla, värden och vilja, så är det en del av den att även de värden och livsmål omprövas som från början gjorde att man ville bilda sig. Svaret på frågan om bildning bör ha ett mål eller inte är både ja och nej, det vill säga att frågan bygger på en förenkling och är felställd.

Eckharts bildningslära ställer det vi idag kallar personlig utveckling i centrum för bildningen. För den som i likhet med Eckhart ser bildning som en del av religionen – den kristna eller någon annan – är det självklart att den har etiska och existentiella konsekvenser som transformerar hela personligheten, känslorna och viljan såväl som tänkandet. När bildnings-

tanken från sent 1700-tal och framåt lösgörs från religionen lever idén om personlig utveckling vidare, men blir mer problematisk. Varför ska egentligen personligheten formas och hur, i vilken riktning, om målet inte är att efterlikna Jesus och förenas med Gud? För sin egen skull, för att människor ska bli mer humana mot varandra eller för att folket ska bli flitigt, ordningsamt och lydigt mot staten, som Goethe, Herder respektive den preussiske statstjänstemannen Humboldt hävdade? I bildningstankens senare historia kan man finna andra svar, exempelvis i arbetarrörelsens folkbildningsarbete och i det bildningsarbete som bedrevs vid kristna folkhögskolor som den Manfred Björkquist startade i Sigtuna.

Frågan om bildningens syfte och innehåll är kanske särskilt svår att besvara i vår samtida agnostiska, individualistiska och i bred mening liberala kultur.⁷¹ Man hör i dagens debatter ibland synpunkten att bildning låter fint och sympatiskt men måste vara valfri – den som vill får gärna bilda sig själv men ingen får tvinga någon annan att göra det. Kanske har vi vant oss vid att betrakta personlig utveckling som ett individualistiskt new age-projekt för den som vill ”må bra”. Eckharts bildningslära kan om inte annat ge en påminnelse om att bildning och personlig utveckling är något man kan och bör ägna sig åt för andras skull och för att göra samhället och världen bättre.⁷²

Noter

1. Tilman Bechthold-Hengelhaupt, ”Bildung als Erkenntnis des Unaussprechbaren. Über Sprache und Wahrheit bei Meister Eckhart”, *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Pädagogik* 66, nr 4 (1990): 478, DOI: 10.30965/25890581-06604006; Ernst Lichtenstein, *Zur Entwicklung des Bildungsbegriffs von Meister Eckhart bis Hegel* (Heidelberg: Quelle und Meyer, 1966), 4–5. Eckhart använder inte substantivformen *Bildung* (förutom i betydelse som inte har med bildning i bemärkelsen formande av själen att göra) utan bara verbformen *bilden* med olika prefix (*ein-, ent-, über-* m.fl.), men när substantivformen används i den senare bildningsteoretiska traditionen bevarar den kärnbetydelsen i Eckharts begrepp ”bilda”. Om bildningsbegreppets historia, se t.ex. Jennifer A. Herdt, *Forming Humanity: Redeeming the German Bildung Tradition* (Chicago: The University of Chicago Press, 2019); Rebekka Horlacher, *The Educated Subject and the German Concept of Bildung: A Comparative Cultural History* (London: Taylor & Francis, 2017); Egbert Witte, *Zur Geschichte der Bildung. Eine philosophische Kritik* (Freiburg & München: Karl Alber, 2010); Georg Bollenbeck, *Bildung und Kultur: Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters* (Frankfurt: Insel, 1994); Rudolf Vierhaus, ”Bildung”, i *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, red. Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck, 1. Aufl uppl., 1 A–D (Stuttgart: E. Klett, 1972); Reinhart Koselleck, *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, 1. Aufl uppl. (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006).

2. Wolfgang Achtner, ”Eckharts Bildkritik – vom Bild zur Bildlosigkeit: Erkennt-

nisttheoretische, psychologische und theologische Aspekte” i *Sprachbilder und Bildersprache bei Meister Eckhart und in seiner Zeit*, red. Cora Dietl och Dietmar Mieth, *Meister-Eckhart-Jahrbuch* 9 (Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 2015), 87–117.

3. Walter Horace Bruford, *The German Tradition of Self-Cultivation: ”Bildung” from Humboldt to Thomas Mann* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

4. Om *liberal arts education*, se t.ex. Anders Burman och Patrik Mehrens (red.), *Det goda lärandet: En antologi om liberal arts education* (Lund: Studentlitteratur, 2011) och Patrik Mehrens, *Learning from Liberal Arts Education: Ideas for the Improvement of Undergraduate Education in Sweden* (Uppsala: Avdelningen för utveckling av pedagogik och interaktivt lärande, 2006). Om förhållandet mellan bildning och liberal education, se Thomas Karlsruhn, ”Liberal education – Newman och hans arvtogare”, *Psykoanalytisk tidskrift* nr 28–29, 2009, omtryckt som ”Newman och liberal education” i Thomas Karlsruhn, *Originalitetens former: Essäer om bildning och universitet* (Göteborg: Daidalos, 2012), 111–126; Thomas Karlsruhn, ”Konflikter och korsbefruktningar i amerikansk universitetshistoria”, *Respons: recensionstidskrift för humaniora & samhällsvetenskap* nr 4 (2016).

5. Se t.ex. Henrik Bohlin, ”Bildningsresor och bildningsromaner: Från Goethe till Tara Westovers *Allt jag fått lära mig*”, *Biblis: kvartalstidskrift för bokvänner* nr 95 (2021): 10–16.

6. Thomas Karlson beskriver bildning som en reaktion på modernitetens ”uppsplättning av den mänskliga subjektivitetens olika sidor” i å ena sidan förnuft och å andra sidan sinnlighet, känslor och begär, och ”en återintegrering där emotionerna kultiveras på samma sätt som förnuftet och [...] dessa två sidor bringas i harmoni med varandra”; Thomas Karlsruhn, ”Bildning, känsla och tänkande”, i *En plats för tänkande: essäer om universitetet och filosofin*, red. Anders Burman, Marcia Sá Cavalcante Schuback & Synne Myrebøe (Huddinge: Södertörns högskola, 2020), 65.

7. Kurt Flasch, *Meister Eckhart: Philosopher of Christianity* (New Haven: Yale University Press, 2015), 5.

8. Meister Eckhart, *Werke 1*, red. Nikolaus Largier, Bibliothek des Mittelalters: Texte und Übersetzungen. Vierundzwanzig Bände, Band 20 (Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1993); Meister Eckhart, *Werke 2*, red. Nikolaus Largier, Bibliothek des Mittelalters: Texte und Übersetzungen. Vierundzwanzig Bände, Band 21 (Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1993); Meister Eckhart, *Deutsche Predigten und Traktate*, översättning och urval Josef Quint (München: Carl Hanser Verlag, 1963); Mäster Eckhart, *Predikningar 1*, översättning och urval Bertil Brisman (Skellefteå: Artos, 2007); Mäster Eckhart, *Predikningar 2*, översättning och urval Bertil Brisman (Skellefteå: Artos, 1987); Mäster Eckhart, *Undervisande tal jämte andra texter*, översättning och urval Bertil Brisman (Skellefteå: Artos, 1984).

9. Se t.ex. Flasch, *Meister Eckhart*, 5–6.

10. Thomas a Kempis, *Om Kristi efterföljelse*, översättning Bengt Ellenberger (Vejbystrand: Catholica, 2005).

11. Kurt Flasch, ”Meister Eckhart und die ’Deutsche Mystik’: Zur Kritik eines historiographischen Schemas”, i Kurt Flasch, *Studien zu Meister Eckhart* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2022), 261–286.

12. Meister Eckhart, Predigt 9, *Werke 1*, 109; Flasch, *Meister Eckhart*, 265, 270.

13. T.ex. i Meister Eckhart, Predigt 19, *Werke 1*, 219, Predigt 20B, *Werke 1*, 239, och Predigt 31, *Werke 1*, 351.

14. Dionysios Areopagita, ”Den mystika teologin”, i *Paradoxernas Gud: Verk i urval* (Skellefteå: Artos, 2017), 98.

15. Den amerikanska konstnären Harmonia Rosales har gjort en version av Michelangelos Skapelsen med Gud som svart kvinna. *God is a Black Woman* (HarperOne, San Francisco, 2022) är titeln på en bok av den amerikanska socialpsykologen och författaren Christena Cleveland.

16. Meister Eckhart, Predigt 83, *Werke 2*, 195, min översättning. Se även t.ex. Meister Eckhart, Predigt 32, *Werke 1*, 359, Predigt 70, *Werke 2*, 61, och Predigt 76, *Werke 2*, 133.

17. Alla bibelcitater är ur Bibel 2000.

18. De svenska orden ”bild”, ”bilda” och ”bildning” är låneord från tyskan. Det tyska verbet *bilden* går etymologiskt troligtvis tillbaka på substantivet *Bild* i en ursprunglig betydelse av ”förebild”. Se uppslagsorden ”bild”, ”bilda” och ”bildning” i *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB) online, saob.se, och uppslagsorden ”Bild” och ”bilden” i Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (Berlin: de Gruyter, 1989), och *Duden: das Herkunftswörterbuch: Etymologie der deutschen Sprache*, 4 uppl. (Mannheim: Dudenverlag, 2007).

19. Meister Eckhart, Predigt 40, *Werke 1*, 433, i översättning till modern tyska. Den medeltidstyska originaltexten har *entbildet und ingebildet und überbildet*; *Werke 1*, 432. Denna predikan finns inte i svensk översättning.

20. Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (Berlin: de Gruyter, 1989), uppslagsord ”Einbilden”; Julian Johannes Immanuel Koch, ”The ‘Urbild’ of ‘Einbildung’: The Archetype in the Imagination in Eighteenth-Century German Aesthetics”, *Journal of the History of Ideas* 82, nr 4 (2021), 569–591, DOI: 10.1353/jhi.2021.0033.

21. Meister Eckhart, Predigt 71, *Werke 2*, 71; Om begreppet *einbilden/inbilden*, se Koch ”The ‘Urbild’ of ‘Einbildung’”, särskilt 570–571.

22. Herdt, *Forming Humanity*, 47.

23. Meister Eckhart, Predigt 5b, *Werke 1*, 73; Meister Eckhart, ”Von Abgeschiedenheit” (i Meister Eckhart, *Werke 2*, 434–459), 435. Om inte ordet ”avbilda” vore upptaget hade det varit en bättre översättning för *entbilden* än ”bortbilda”. I den svenska översättningen används omskrivningar som ”fria från sin egen bild”, ”utplåna sig i Gud”, ”befriad från prägel av sitt eget jag” och ”befriade från alla bilder”; Mäster Eckhart, *Undervisande tal*, 76, 84, 125, 130.

24. Meister Eckhart, Predigt 40, *Werke 1*, 429.

25. Om *über-bilden*, se t.ex. Meister Eckhart, Predigt 46, *Werke 1*, 491; Meister Eckhart, ”Das Buch der göttlichen Tröstung” (i Meister Eckhart, *Werke 2*, 232–313), 237, 251, 279.

26. Meister Eckhart, ”Von Abgeschiedenheit”, 452–453.

27. Se Achtner, ”Eckharts Bildkritik”.

28. Meister Eckhart, Predigt 51, *Werke 1*, 543.

29. Meister Eckhart, Predigt 23, *Werke 1*, 271; Predigt 40, *Werke 1*, 431; Predigt 68, *Werke 2*, 39.

30. Meister Eckhart, Predigt 50, *Werke 1*, 533.

31. Meister Eckhart, Predigt 6, *Werke 1*, 83.

32. Meister Eckhart, Predigt 20B, *Werke 1*, 239, i ett citat som Eckhart tillskriver Dionysios Areopagita.

33. Meister Eckhart, Predigt 50, *Werke 1*, 533.

34. Meister Eckhart, Predigt 83, *Werke 2*, 195, min översättning; om bildlöshet, se t.ex. Predigt 86, *Werke 2*, 217; Meister Eckhart, Predigt 57, *Deutsche Predigten und*

Traktate, 423. (*Deutsche Predigten und Traktate* har en annan indelning och numrering av Eckharts predikningar än *Werke 1* och *Werke 2*).

35. Meister Eckhart, Predigt 57, *Deutsche Predigten und Traktate*, 423.

36. Meister Eckhart, Predigt 10, *Werke 1*, 123; se även Predigt 23, *Werke 1*, 273, och Predigt 72, *Werke 2*, 83; och se Achtner, ”Eckharts Bildkritik”, 94–95.

37. Meister Eckhart, Predigt 86, *Werke 2*, 218–219.

38. Wolfgang Achtner påpekar denna paradox i ”Eckharts Bildkritik”, 87–88.

39. Meister Eckhart, Predigt 16B, *Werke 1*, 187.

40. Meister Eckhart, Predigt 69, *Werke 2*, 47.

41. Meister Eckhart, Predigt 61, *Werke 1*, 649.

42. Meister Eckhart, Predigt 38, *Werke 1*, 415.

43. Meister Eckhart, Predigt 76, *Werke 2*, 129.

44. Dionysios Areopagita, *Paradoxernas Gud: verk i urval* (Skellefteå: Artos, 2017), 189–197, citat från 192.

45. Dionysios Areopagita, *Paradoxernas Gud*, 188–189.

46. Dionysios Areopagita, *Paradoxernas Gud*, 197.

47. Se Achtner, ”Eckharts Bildkritik”.

48. Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus* (Stockholm: Norstedt, 2014), § 6.54. Metaforen kommer ursprungligen från Sextus Empiricus, *Against the Logicians* (London: Heinemann, 1935), 489.

49. Meister Eckhart, Predigt 86, *Werke 2*, 219; Meister Eckhart, Predigt 50, *Werke 1*, 535.

50. Hans Blumenberg, ”Paradigmen zu einer Metaphorologie”, *Archiv für Begriffsgeschichte* 6 (1960): 132–135; Achtner, ”Eckharts Bildkritik”, 89–101.

51. Sprängmetaforer jämförs med buddhistiska *koans* i Achtner, ”Eckharts Bildkritik”, 115.

52. Johann Arndt, *Fyra böcker om een sann christendom*, översättning Stephano L. Muræo (Stockholm: Ignatio Meurer, 1647); Johann Arndt, *Om att förnyas efter Guds avbild, Den sanna kristendomen 1* (Skellefteå: Artos, 1992); Johann Arndt, *Om att efterfölja Kristus, Den sanna kristendomen 2* (Skellefteå: Artos, 1992); Johann Arndt, *Om den inre människan, Den sanna kristendomen 3* (Skellefteå: Artos, 1984).

53. Herdt, *Forming Humanity*, 78–81, Horlacher, *The Educated Subject*, 12–14. Citat från Ellen Key, *Bildning några synpunkter* (Stockholm: Bonnier, 1897), avsnitt 5 ”Bildningens kännetecken”.

54. Johann Wolfgang von Goethe, *Wilhelm Meisters läroår* [e-bok], översättning Teresia Eurén (Stockholm: Modernista, 2023); tyska originalet Johann Wolfgang von Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre. Goethes Werke: Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, Band 7*, red. Erich Trunz, (Hamburg: Wegner, 1965). För en analys av begreppet bildningsroman, se Anniken Telnes Iversen, *Change and Continuity: The Bildungsroman in English* (Tromsø: Universitetet i Tromsø, 2009), 21–43.

55. Goethe, ”En skön själs bekännelser”, bok 6 i Goethe, *Wilhelm Meisters läroår*; tyska originalet Goethe, ”Bekanntnisse einer schönen Seele”, i Goethe, *Wilhelm Meister Lehrjahre*, 358–420.

56. Johann Wolfgang von Goethe, *Johann Wolfgang von Goethes Italienska resa*, red. Göran Schildt, översättning Bertel Kihlman (Stockholm: Biblioteksförlaget, 1961); tyska originalet Johann Wolfgang von Goethe, *Italienische Reise. Goethes Werke: Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, Band 11* (Hamburg: Wegner, 1967).

57. Goethe, *Italienische Reise*, 146, min översättning. (Denna dagboksanteckning hör till dem som inte ingår i den svenska utgåvan.)

58. Goethe, *Goethes Italienska resa*, 95.
59. Goethe, *Goethes Italienska resa*, 96; Goethe, *Italienische Reise*, 150.
60. Goethe, *Italienische Reise*, 149, min översättning.
61. Goethe, *Goethes Italienska resa*, 96; Goethe, *Italienische Reise*, 150.
62. Wilhelm von Humboldt, ”Ideen zu einem Versuch, die Gränzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen [1792]”, i Wilhelm von Humboldt, *Gesammelte Schriften. Band 1. Abteilung 1, Werke: 1785–1795* (Berlin: Behr, 1903), 106; Wilhelm von Humboldt, *Om gränserna för statens verksamhet*, översättning Erik Carlquist (Umeå: h:ström – Text & kultur, 2012), 35.
63. Wilhelm von Humboldt, ”Bericht der Sektion des Kultus und Unterrichts an den König [1809]”, i Wilhelm von Humboldt, *Gesammelte Schriften. Band 10* (Berlin: Behr, 1903), 210–211.
64. Se t.ex. Herdt, *Forming Humanity*.
65. Se t.ex. Johann Gottfried Herder, *Briefe zu Beförderung der Humanität*, tionde samlingen [1797], brev 123, i Johann Gottfried Herder, *Herders sämtliche Werke* band 18, red. Bernhard Suphan (Berlin: Weidmann, 1883), 299–300; se även Herdt, *Forming Humanity*, 86; Michael N. Forster, *Herder's philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 222.
66. Humboldt, *Bericht*, 200, citat från 205.
67. Daisetz Teitaro Suzuki, *Mysticism: Christian and Buddhist* (London: Routledge, 2002).
68. Kurt Flasch, *Meister Eckhart: die Geburt der "deutschen Mystik" aus dem Geist der arabischen Philosophie* (München: Beck, 2006).
69. Se t.ex. Läroplanskommittén (red.), *SOU 1992:94 Skola för bildning* (Stockholm: Allmänna Förlaget, 1992), 50: ”Att bilda sig är, om vi håller fast vid den klassiska innebörden, att bli något som inte är på förhand föreskrivet. Därmed blir ’bildningsmål’ ett själv motsägande begrepp. Den lärare som ställer upp ett bildningsmål och leder eleven dit och bara dit har misslyckats.” (Denna del av betänkanadets huvudtext är direkt hämtad från Donald Broadys expertbilaga ”Bildningstraditioner och läroplaner”, SOU 1992:94, 359.)
70. Charles Taylor, ”What is Human Agency?”, i *Human Agency and Language, Philosophical Papers 1* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 15–44.
71. Med liberalism i vid mening menar jag tanken att varje individ ska ha frihet att själv välja sin identitet och vilka värden hon tror på så länge detta inte inkräktar på andras frihet att göra samma sak; se Michael J. Sandel, *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy* (Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 1996), 5.
72. Se t.ex. min egen *Medborgerlig bildning: Om varför man studerar på högskola* (Lund: Studentlitteratur, 2018) och Sverker Sörlin, *Till bildningens försvar: Den svåra konsten att veta tillsammans* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019).

Hernando Colons universella bibliotek

BOSSE HOLMQVIST*

I den Arnemagnæanska handskriftssamlingen på Köpenhamns universitet, som huvudsakligen består av en stor mängd handskrifter och böcker från Island, insamlade av den i den danska huvudstaden verksamme islänningen Arne Magnusson (1663–1730), finns även ett tjugotal handskrifter av spanskt ursprung, huvudsakligen med religiös innebörd, vilka funnits i Danmark sedan 1600-talets mitt. Det mest omfattande manuskriptet, som omfattar omkring 2 000 sidor på latin, saknar titelsida och inledning och var därför länge en gåta, tills den nuvarande direktören för samlingen, Matthew Driscoll, för fyra år sedan beslöt att försöka utröna vad det var för en text. En kanadensisk gästforskare hade en aning om vad det kunde vara och en förfrågan gick till ett par andra forskare i New York och Oxford. En av dessa experter, Edward Wilson-Lee, som givit ut en bok om Hernando Colons boksamlade och bibliotek i Sevilla och var i full gång med en andra, kunde bekräfta vad det rörde sig om och satte sig omgående på första bästa plan till Köpenhamn för att beskåda manuskriptet, som visade sig utgöra en av Colons försvunna bibliotekskataloger, *Libro de los Epitomes*, bestående av omfattande sammanfattningar av cirka 1 800 texter från antiken och framåt till Colons samtid, huvudsakligen rörande tryckta böcker. Enligt honom var detta en ”upptäckt av ofantlig betydelse”, inte minst för att det innehåller massor med information hur man läste och tillgodogjorde sig böcker för 500 år sedan.

Hernando Colon (1488–1539) var andre son till Christoffer Columbus, som han åtföljde på dennes tredje resa till Karibien och han besökte även Hispaniola ytterligare en gång tillsammans med sin äldre, legitime bror. Mest känd är Hernando för sin heroiserande biografi över fadern, men han var därutöver en besatt samlare av böcker, småskrifter, flygblad och

* Bosse Holmqvist, professor emeritus i idéhistoria vid Stockholms universitet, bosse.holmqvist@idehist.su.se